

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *BEO*, Harbiye-Gelen, nr. 265557; Harbiye-Giden, nr. 265080, 266284; Dahiliye-Giden, nr. 265545, 267692; Meclis-i Meb'ûsan-Gelen, nr. 265151; Meşihat-Giden, nr. 265302; Maliye-Gelen, nr. 263429, 266065; BA, İrade-Askeriye, 15 Rebiülâhîr 1327/22 Nisan 1325, nr. 17; BA, Meclis-i Vükela Mazbatası, Nisan-Ağustos 1325, nr. 126-135; BA, Yıldız-Esas Evrak, Ks. 6, Evr. 1754, Zrf. 82, Kar. 3; Genelkurmay ATASE Arşivi, 9-3411, Dosya 58, Klasör 82, Fihrist 2/17-18; Dosya 38, Klasör 71, Fihrist 4/17; Dosya 45, 38, Klasör 71, Fihrist 5/3, 17, 14/13-15; Dosya 56, Klasör 82, Fihrist 67/1, 69/1-2, 70; Yunus Nadi [Abaloğlu], *İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmani*, İstanbul 1325, s. 36-42; *Mücâhid-i Hürriyyet Mahmûd Şevket Paşa ve Hareket Ordusu* (nşr. Sicill-i Me'murîn Hey'et-i Tahriyyesi), İstanbul 1327, s. 8-16; *Abdülhamid'in Hatıra Defteri* (haz. İsmet Bozdağ), İstanbul 1985, s. 118-122; W. M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, London 1909, s. 18, 45, 106-107; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devri-i Saltanat*, İstanbul 1327, III, 1191; *Düstur*, İkinci tertip, İstanbul 1329, I, 166; E. Pears, *Fourty Years in Constantinople*, London 1916, s. 282-287; Lütfi Simâvi, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, İstanbul 1340, s. 1-2; Tahsin Paşa, *Abdülhamid'in Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931, s. 45; İsmail Hami Danişmend, *31 Mart Vakası* (İstanbul 1961), İstanbul 1986, s. 23, 114-116; Feroz Ahmed, *İttihad ve Terakki* (trc. Nuran Yavuz, İstanbul 1971), İstanbul 1986, s. 17-36; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, İstanbul 1972, s. 175-176, 282; Ali Cevad Bey, *II. Meşrutiyetin İlanı ve 31 Mart Hadisesi* (haz. Faik Reşit Unat), Ankara 1983, s. 20, 38, 44-58, 186-188; Tank Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul 1984, I, 19-37; Zekerîya Türkmen, *Hareket Ordusu ve Mahmud Şevket Paşa* (yüksek lisans tezi, 1989), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; *Volkan*, sy. 87, 88, 90, İstanbul 22-28 Mart 1909; *İkdam*, sy. 5334, İstanbul 1 Nisan 1909; *Takvîm-i Vekâyi'*, sy. 182-226, İstanbul 3 Nisan-17 Mayıs 1909; *Sabah*, sy. 7029-7032, İstanbul 20-23 Nisan 1909; "Hareket Ordusu", *TA*, XVIII, 487.

ZEKERİYA TÜRKMEN

HAREM

(الحرم)

Mekke ve Medine şehirleriyle çevrelerindeki belirli bölgeler için kullanılan terim.

Sözlükte "yasaklanmış, korunmuş, dokunulmaz" mânâsına gelen **harem** kelimesi **harâm** ile eş anlamlıdır. Terim olarak Mekke ve Medine'nin, sınırları Hz. Peygamber tarafından çizilen çevresi için kullanılır. Bu bölgelere harem adının verilmesi, zararlılar dışındaki canlılarının öldürülmesi ve bitki örtüsüne zarar verilmesinin haram kılınmış olmasındandır. Bundan dolayı Mekke'ye el-Beledü'l-harâm denildiği gibi Kâbe el-Beytü'l-harâm, çevresindeki mescid de el-Mescidü'l-ha-

râm diye anılmaktadır. Mekke haremının dışında kalan bölgeye ise Harem'deki yasakların buralarda kalkması sebebiyle "Hil" denilmiştir.

Herhangi bir coğrafi alana veya yapıya kutsallık atfedilerek diğer mekânlardan ayrı tutulması geleneği, farklı şekillerde de olsa hemen hemen bütün dinlerde mevcuttur. İptidai kültürlerde, ölmüş ataların kabile fertlerine görüldüğü yer olduğu için kutsal sayılan alanlar vardır. Yahudilik'te Yehova'nın insanlara tecelli ettiği yer kutsal sayılır. Aynı şekilde Grekçe'de kutsal alan kavramını ifade eden **naos** ile Latince'de benzeri bir fonksiyona sahip **domus dei** ibareleri "tanrının görüldüğü yer" anlamına gelir (*ER*, I, 382).

Sumerler'de tapınaklar tanrının insanlara tecelli ettiği mekânlar olduğu için diğer bölgelerden farklı ve kutsaldır. Aynı şekilde Babilonya ve Asur coğrafyasında "zikkurat" adını alan piramitler, içerisinde tanrıların ikamet ettiğine inanıldığı için kutsal mekânlardır.

Ortadoğu'da harem anlayışının en belirgin olduğu din Yahudilik'tir. Belli bir mekânın harem olduğunu belirtmek üzere İbrânice'de yaygın olarak **makdis** ve **makom kodeş** tabirleri kullanılır. Mişna'ya yansıdığı şekliyle yahudi düşüncesi İsrail'in her yerini makdis kabul etmekle birlikte bu yerler arasında da bir derecelenme söz konusudur. Buna göre İsrail yeryüzünün, Kudüs İsrail'in, tapınak Kudüs'ün, Sunak ise tapınağın en kutsal alanıdır (Kelim, 1/6).

İsrâiloğulları için en önemli harem, Yahve'nin tecelli ettiği yer (Şekinah Yahveh) olan Beyt ha Mikdaş adlı Kudüs Tapınağı'dır. Hz. İbrâhim'in oğlu İshak'ı kurban etmek istediği (Tekvîn, 22/2-14), Yahve'nin peygamberlerine görüldüğü yer (İşaya, 6/1; Amos, 1/2; 9/1) burasıdır. Talmudik literatüre göre yeryüzünün yaratılmasına buradan başlanmıştır. Hz. Âdem burada yaratılmış, Hâbil ve Kâbil ilk kurbanı burada sunmuş, tûfan sırasında yalnızca burası korunmuş, Hz. İbrâhim burada sünnet olmuştur. Ayrıca dünya yaratılmadan önce mevcut olan bu tapınak, ilâhî semada yer alan tapınağın tam izdüşümünde bulunmaktadır. Tapınağa şeytanlar (sitra ahra) giremez, onu Şekina melekleri korur (Coleman v.dğr., s. 43; *ER*, II, 213-215; *IDB Suppl.*, s. 621, 623). Kutsallık derecesine göre Ulam (giriş), Hekhal (ibadetin yapıldığı ana avlu) ve Devir (en kutsal olan bölge) bölümlerine

ayrılan Kudüs tapınağında ibadetini yapmak isteyen halk ancak Hekhal bölgesine kadar gelebilir; Kodeş ha Kodeş (kutsalın kutsalı) olan Devir'e ise yalnızca yılda bir defa kefâret günü münasebetiyle başhaham girerdi. Gerek hac gerekse günlük ibadetler için tapınağa gelenlerin içeri girmeden önce, girerken ve çıkarken uymaları gereken birtakım kurallar vardı (*ER*, XIII, 59; *EJd.*, XIII, 512; XV, 972).

Yahudilik'te temel harem bölgesi Kudüs'teki tapınak olmakla beraber özellikle erken dönemlerde harem olan başka mekânlar da mevcuttu. Bunların hepsi yine ilâhî tecellilerin vuku bulunduğu (hierofonik) mekânlardır. Tapınak dışındaki en önemli harem alanları Sinâ'da (Çıkış, 19/12), Şekem'de (Tekvîn, 3/18-20), Mamre'de (Tekvîn, 13/18), Bir Seb'a'da (Tekvîn, 21/25-31), Bethel'de (Tekvîn, 28/10-22) ve Hebron'da (Tekvîn, 23/2) bulunmaktaydı. Fakat Hz. Süleyman'ın Kudüs'teki tapınağı inşa edip dinî kült merkezini buraya taşınması ile diğer harem alanları önemini kaybetmiştir. Sayılar (35/13) ve Tesniye'deki (19/9) ifadelerden anlaşıldığına göre adı geçen şehirlerden Şekem ve Hebron aynı zamanda, içerisine giren suçlu kişilere eman verilen "sığınma şehirleri"ndendi. Tevrat'a göre suçlulara eman sağlayan diğer dört şehir Kadeş, Golan, Kanot ve Bezar'dır. Bununla birlikte erken dönemlerde harem mahiyetinde olan bu şehirlerin sonraları önemini yitirdiği bilinmektedir (*IDB*, I, 638, 639; IV, 24).

Yahudilik'tekine benzer bir harem anlayışı Hıristiyanlık'ta geliştirilmemiştir. Bununla birlikte bazı gnostik hıristiyan metinlerinde harem anlayışıyla ilişki kurulabilecek şekilde belli yerlerin kutsallığı konusuna temas edilmiştir. Bu tip çalışmalarda bir coğrafyaya kutsallık kazandıran figür Hz. İsa ile ilgilidir. "Hazinele Mağarası" olarak adlandırılan gnostik bir metne göre Hz. İsa'nın çarınha gerildiği yer dünyanın merkezidir, Hz. Âdem de burada yaratılmıştır; bundan dolayı Goltoga adını alan bu yer kutsal bir bölgedir. Hıristiyanlık'ta özellikle IV. yüzyıldan itibaren kutsal olarak kabul edilen mekânlar daha çok hac fonksiyonunu üstlenmiştir. Bununla birlikte maddî dünyadan ziyade uhrevî âleme ilgi duyan hıristiyan düşüncesinde harem anlayışına denk düşen bir kavram gelişmemiştir.

Grek ve Roma topraklarında yine hierofonik sebeplere dayalı olarak geliştirilen kutsal coğrafyalar Yahudilik'teki harem anlayışına benzemektedir. Bu tip

mekânlara girmek özel ritüellere bağlı idi ve bu yerleri diğer alanlardan ayıran önemli tabular vardı. Hinduizm'de de girilmesi özel hükümlere bağlı alanlar belirlenmiş olup bunların başında tanrıların ikamet ettiği mekânlar olarak görülen tapınaklar gelir.

Kur'an-ı Kerim'de bizzat Kur'an'ın (el-En'âm 6/92; el-Enbiyâ 21/50), bazı nesnelere (en-Nûr 24/35) ve zamanların (ed-Duhân 44/3) mübârek kılındığı belirtildiği gibi bazı yerler için de "mübârek" (ilâhî bereket, hayır ve feyze sahip) ve "mukaddes" (mânevî kirlerden arınmış, mübârek) sıfatları kullanılmaktadır. Bu çerçevede Allah'ın Hz. Mûsâ ile konuştuğu mübârek yerdeki (el-Kasas 28/30) mukaddes vadi Tuvâ'ya (Tâhâ 20/12; en-Nâziât 79/16), Mûsâ'nın kavmine vatan olarak seçtiği ve bereketli kıldığı (el-A'râf 7/137) mukaddes toprağa (el-Mâide 5/21) atıfta bulunulmaktadır. Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'nın çevresinin mübârek kılındığı (el-İsrâ 17/1), insanlar için yeryüzünde kurulan ilk mâbedin Mekke'deki mübârek ev (Kâbe) olduğu (Âl-i İmrân 3/96) ifade edilmektedir. Bazı yerlerin diğerlerinden farklı olarak ilâhî feyiz ve berekete, insanların mânevî açıdan temizlenme ve arınmalarına mahal kılındığını, buralara özel bir anlam ve önem atfedildiğini gösteren bu âyetler yanında diğer bazı âyetlerde de (aş. bk.) Allah'ın evi kabul edilen Kâbe'nin bulunduğu Mekke şehri ve çevresinin her türlü tecavüzdten korunmuş güvenli bir yer (harem) olduğuna işaret edilmiş ve bu alanla ilgili birtakım özel hükümler konmuştur. Müslümanların nazarında büyük bir mânevî önem taşıyan Mekke ile Hz. Peygamber'in mescid ve kabrinin yer aldığı Medine şehirleri Haremeyn diye anıldığı gibi Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu Kudüs ile bazı peygamberler ve ailelerinin kabirlerini barındıran Halîl şehri de Mekke ve Medine gibi özel hükümlere konu olmasalar da mânevî birer merkez kabul edilmiş ve belli bir dönemden sonra Haremeyn adıyla anılmıştır (bk. HAREMEYN). Mekke ve Medine şehirlerinin ilgili alanları, gerek harem kılınışları gerekse sınırları içinde uyulması gereken hükümler bakımından farklılık arzeder.

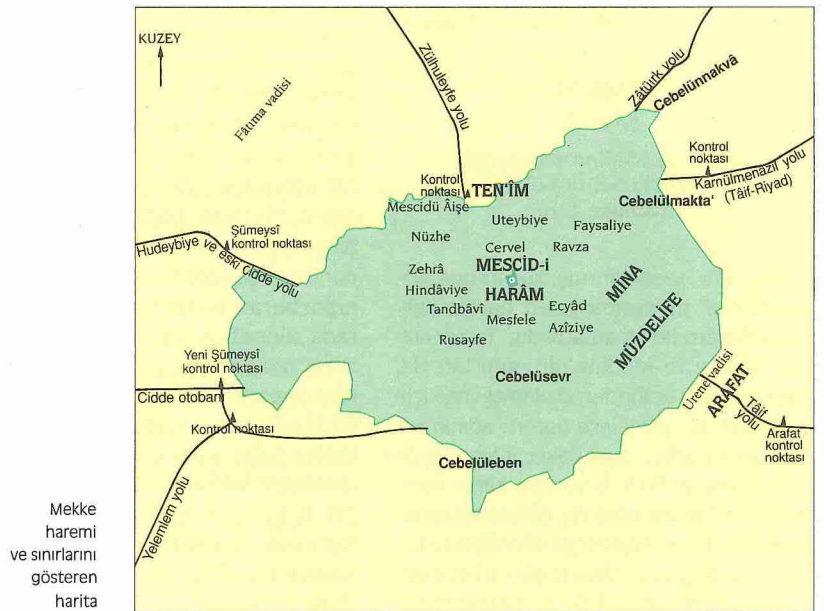
Mekke Haremi. İslâm âlimleri arasındaki genel kabule göre Mekke şehri ve "alem"lerle sınırlı çevresi Allah tarafından harem kılınmıştır. Nitekim Kur'an'da, "Biz onları, kendi katımızdan bir rızık olarak her şeyin ürünlerinin toplanıp getirildiği, güvenli, dokunulmaz bir yere yer-

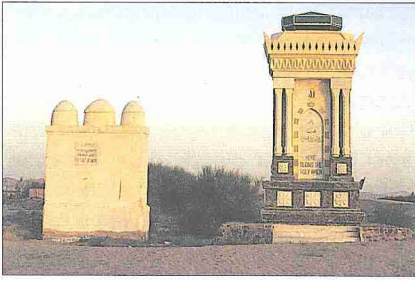
leştirmedik mi?" (el-Kasas 28/57); "Çevrelerinde insanlar kapılıp götürülürken bizim -Mekke'yi- güvenli, dokunulmaz bir yer yaptığımızı görmediler mi?" (el-Ankebût 29/67) meâlindeki âyetler, Mekke'yi dokunulmaz ve güvenli (haremen âminen) bir bölge olarak nitelendirmektedir. Öte yandan İbn Abbas'ın rivayetine göre Hz. Peygamber Mekke'nin fethedildiği gün yaptığı bir konuşmada, Allah'ın bu beldeyi yerleri ve göğü yarattığı gün haram kıldığını ve kıyamete kadar da haram kalacağını belirtmiştir (Buhârî, "Şayd", 10; Müslim, "Hac", 445-446). Ancak Abdullah b. Zeyd b. Âsım tarafından nakledilen başka bir hadiste Mekke'yi Hz. İbrâhim'in, Medine'yi de Hz. Muhammed'in haram kıldığı rivayetleri yer alır (Müslim, "Hac", 454; Beyhakî, V, 197). Bu iki rivayet arasında ilk bakışta göze çarpan çelişkiyi Mâverdi gibi bazı âlimler, Allah'ın yeri ve göğü yarattığı günden itibaren Mekke'yi harem kıldığı, fakat bu özelliğin Hz. İbrâhim'den önceki dönemlerde unutulduğu, Hz. İbrâhim'in de bölgeye önceki statüsünü iade ettiği şeklinde açıklama yaparak gidermeye çalışırlar. Bazı bilginler de Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı gün levh-i mahfûza, Hz. İbrâhim'in O'nun emriyle Mekke'yi haram kılacağını kaydettiğini söylemişlerdir (Nevvî, *Şerhu Müslim*, IX, 124). Nitekim iki âyette, Hz. İbrâhim'in Mekke'yi güvenli bir şehir (beleden âminen) kılması için Allah'a dua ettiği belirtildiği gibi (el-Bakara 2/126; İbrâhim 14/35), bir âyette de Mekke'den güvenli şehir (el-beledü'l-emîn) diye söz edilmiştir (et-Tîn 95/3).

Medine yönünde Ten'im (günümüzde Mescidü Âişe olarak bilinmektedir), Yemen tarafında Edâetü Libn, Cidde istikametinde Hudeybiye'nin uç noktasındaki Münkatu'l-a'sâş, Cî'râne cihetinde Abdullah b. Hâlid mahallesi, Irak yönünde Zâtûrık yolu üzerinde Cebelünnakvâ, Karnûlmenâzil yolu üzerinde Cebelülmakta, Tâif yönünde Arafat yakınındaki Urene vadisi Mekke haremının sınırlarını teşkil etmektedir. Mescid-i Harâm ile bu sınırlar arasındaki mesafeler yaklaşık 6-18 km. arasında değişmektedir. İlk defa Hz. İbrâhim tarafından tesbit edilen Harem'in sınır noktaları "alem" adı verilen taşlarla işaretlenmiştir. Ana yolların üzerindeki alemler açıklayıcı bilgilerin yazıldığı duvar vb. bir yapı şeklinde iken diğer alemler genel olarak bir taş yığınının ibaretidir. Bu alemler tarih boyunca çeşitli dönemlerde yenilenerek Harem'in sınırlarının belirgin kalmasına özen gösterilmiştir (İbn Dehîş, s. 41-65).

Harem'in kendine has özelliği dolayısıyla gerek bu alanda barınan halkın gerekse hac, umre veya başka bir amaçla Harem'i ziyarete gelenlerin riayet etmesi gereken özel hükümler bulunmaktadır.

Gayri müslimlerin Harem'e yerleşmesinin câiz olmadığı hususunda bütün fakihler arasında görüş birliği bulunmakla birlikte kısa bir süre için girip çıkılmalarının veya transit geçmelerinin hükmü konusunda fikir ayrılığı mevcuttur. Şâfiîler, Hanbelîler ve bir görüşe göre Mâlikîler, bu konuda delil kabul edilen, "Ey iman edenler! Müşrikler ancak bir pisliktir. Onun için bu yıllarından sonra Mescid-i

Eski Mekke-Tâif yolu üzerinde Osmanlı döneminden kalan bir alemle onun yanında Suud Kralı Hâlid b. Abdülâzîz tarafından yaptırılan mermer kaplama alem

Harâm'a yaklaşmasınlar. Eğer yoksulluktan korkarsanız Allah dilerse sizi kendi lutfundan zengin edecektir" (et-Tevbe 9/28) meâlindeki âyetin umumi ifadesine dayanarak gayri müslimlerin Harem'e girmelerini hiçbir şekilde câiz görmemiş, bu yöndeki teşebbüslerinin de engellenmesi gerektiğini söylemişlerdir. Gayri müslimlerin getirdiği ticaret malları Harem dışında satın alınır. Harem sınırları içinde bulunan devlet başkanına elçi olarak gelen bir kâfir içeri alınmayıp vekiliyle görüştürülür. Bizzat devlet başkanının huzuruna çıkmasının gerektiği durumlarda ise görüşme Harem sınırları dışında yapılır. Müslüman olmak için Harem'e girmek isteyen müşrikler dahi İslâmiyet'i kabul etmeden önce içeri alınmaz. Kaçak olarak Harem'e giren müşrikler Hil bölgesine çıkartılır. Harem'de ölen müşriklerin oraya defni de haramdır. Mâlikî mezhebinden bir görüşe göre ise gayri müslimlerin izin almak kaydıyla Harem bölgesine geçici girişleri câizdir.

Hanefî mezhebi âlimleri gayri müslimlerin Harem'e, hatta Mescid-i Harâm'a girmesinin engellenmemesi gerektiği görüşündedirler. Hanefî fakihî Cessâs, müşriklerin Mescid-i Haram'a yaklaşmasını yasaklayan yukarıdaki âyetin zimmî statüsüne kabul edilen gayri müslimleri kapsamadığını, nitekim onların diğer mescedlere girmelerinin câiz olduğunu söyler. Ona göre âyetteki yasak, Mekke'ye ve diğer mescedlere girmelerine izin verilmeyen Arap müşrikleriyle sınırlıdır. Ayrıca âyetin, "Eğer yoksulluktan korkarsanız Allah dilerse sizi kendi lutfuyla zengin edecektir" ifadesinden hareketle gayri müslimlerin sadece hac yapmalarının önlenmesi gerektiği şeklinde bir sonuca varmak da mümkündür (Aḥkâmü'l-Kur'ân, III, 88-89).

Harem'e giriş yapan müslümanlar, bir yandan âfâkî (mîkât sınırları dışında oturanlar) ve Hillî (Harem ile mîkât sınırları arasındaki Hil bölgesinde yaşayanlar) şeklinde sınıflandırılırken öte yandan hac ve umre için veya başka bir maksatla gelenler olarak ayrılmaktadırlar. Hac veya umre için Harem'e giren kimse ister âfâkî ister Hillî olsun mîkât sınırlarını ihramsız olarak geçemez. Eğer geçmişse geri dönerek mîkattan ihrama girmesi gerekir. Özürlü yahut özürsüz olarak, kasten ya da unutarak geri dönmeyi terkedener ceza kurbanı (dem) kesip buldukları yerden ihrama girerler.

Hil bölgesinde oturan kimsenin hac veya umreden başka bir maksatla Harem'e ihramsız giriş yapması câiz görül-müş, böylece çeşitli ihtiyaçlar yüzünden Harem'e sık sık girip çıkma durumunda olan bu kişiler, her defasında ihrama girip umre yapma mecburiyetinden kurtarılmıştır. Aynı şekilde Harem'de oturan ya da hac veya umre için orada bulunanlardan Hil bölgesine çıkanlar da geri dönüşlerinde ihrama girmek zorunda değildirler.

Hac ve umre dışında bir maksatla Harem'e gelen âfâkinin Hanefî, Mâlikî, Hanbelî ve bir rivayete göre Şâfiî mezheplerince mîkât sınırlarını ihramsız geçmesi câiz görülmemiştir. Şâfiî mezhebindeki meşhur görüşe göre ise ihramsız geçmesi câiz olmakla birlikte ihrama girmesi müstehap sayılmıştır. Ayrıca ihramlı veya ihramsız olarak Harem'e girecek kimselerin gusletmelerinin sünnet olduğunda görüş birliği vardır. Abdullah b. Ömer'in, Hz. Peygamber'in de böyle yaptığını söyleyerek bu hususa özenle riayet

ettiği bildirilmektedir (Müslim, "Hac", 226-227).

Bütün fakihler, "Mescid-i Harâm'da onlar sizinle savaşmadıkça siz de onlarla savaşmayın, eğer onlar size karşı savaş açarlarsa siz de onları öldürün" (el-Bakara 2/191) meâlindeki âyeti dikkate alarak Harem'de savaş çıkaranlara karşı koymanın câiz olduğunda ittifak etmişlerdir. Savaşı fiilen başlatan taraf olmadıkları müddetçe kâfirler ve âsilere Harem'de silâhla müdahale etmenin hükmü hususunda görüş ayrılığı bulunmaktadır. Tâvûs b. Keysân, Hanefîler, Mâlikîler'den İbn Şâs ve Cemâleddin İbnü'l-Hâcib, Şâfiîler'den Kaffâl ve Mâverdî ile bazı Hanbelîler, ilgili âyetin koyduğu kesin yasak gereğince böyle bir durumda savaşı başlatmanın haram olduğu görüşündedirler. Ayrıca Resûl-i Ekrem burada savaşmanın daha önce hiç kimseye helâl kılınmadığını, kendisine de çok kısa bir süre için izin verildiğini beyan etmiştir (Buhârî, "İlim", 39, "Cenâ'iz", 77; Tirmizî, "Hac", 1). Ancak söz konusu kişiler Harem'i terketmeleri sağlanıncaya kadar toplumdan tamamen tecrit edilir.

Şâfiî mezhebindeki meşhur görüşe ve Mâlikîler'den İbn Abdülberr'e göre, "Haram aylar çıkınca müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün" (et-Tevbe 9/5) meâlindeki âyet, Bakara sûresinin Mescid-i Harâm'da savaş başlatmayı yasaklayan 191. âyetini neshettiğinden Harem'e sığınan kâfir veya âsi gürhuyla savaşmak câizdir. Hz. Peygamber de fetih günü Mekke'ye girdiğinde İslâm'ın azılı düşmanı İbn Hatal'ın, Câhiliye âdeti gereğince Kâbe örtüsüne yapışıp eman dilemesine rağmen öldürülmesini emretmiştir (Bu-

Harem sınırları gösteren alemlerden bazı örnekler

hârî, "Şayd", 18, "Cihâd", 169; Müslim, "Hac", 447, 450). Öte yandan âsilerle savaştırmak Allah hakkıdır; Harem'de bile olsa böyle bir hakkın ihlâli câiz değildir. İkrime, Atâ b. Ebû Rebâh ve Mâlik b. Enes'e göre âdil bir devlet başkanına isyan etmeleri halinde Mekkeliler ile savaşılabilir. Hanbelîler de isyanı bastırmanın başka bir yolu olmaması durumunda savaşılabilceğini belirtmişlerdir.

"İhramlı olduğunuz müddetçe kara avı size haram kılındı" (el-Mâide 5/96) meâlindeki âyetle "... ve avı ürkütülmez" (Bu-hârî, "Şayd", 9-10; Müslim, "Hac", 445) hadisi gereğince, Harem sınırları içindeki ihramlı-ihramsız herkesi kapsayan avlanma yasağı sadece yabancı kara avlarıyla ilgilidir. Şâfiîler'e göre bu yasağın kapsamına yalnızca eti yenen kara av hayvanları girerken Hanefîler ve Mâlikîler'e göre eti yenmeyenler de dahildir. Yasağa rağmen avlananlar fidye olarak ya avladıkları hayvanın benzerini ya da iki âdil kişinin takdir edeceği bedelini fakirlere vermek zorundadırlar (Mu.F, XXVIII, 114, 116, 125, 150-152). Harem'de avlanılan kara hayvanından eti yenilmek suretiyle veya başka bir şekilde faydalanılması câiz değildir. Su avlarının etinin yenilmesi ise Mâide sûresinin aynı âyeti gereğince ihramlı ve ihramsız herkese helâldir.

Hz. Peygamber Harem'de karga, çaylak, akrep, fare, yılan ve saldırgan köpek gibi zararlıların öldürülmesine izin vermiştir (Müsned, I, 257; VI, 164; Müslim, "Hac", 71-73; Tirmizî, "Hac", 21; Nesâî, "Menâsik", 116-117). Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezhepleri, yarıcı -zararlı sınıfına giren bütün Harem hayvanlarının avlanmasının câiz olduğunda ittifak halindedir. Hanefîler ise şahin ve doğan gibi salyasız yarıcıları bu hükmün dışında tutmuşlardır. Yine fakihlerin çoğu, her çeşit zeharat ve zehirlerin öldürülebileceğini söylerken Mâlikîler zararsız olanlarını istisna etmişlerdir.

Harem'de bulunan ihramlı veya ihramsız bir kimsenin orada kendiliğinden yeşeren ağaçları ve otları kesmesi veya sökmesi bütün fakihlerce haram sayılmıştır. Bu husus, "Bizim -Mekke'yi- güvenli, dokunulmaz bir yer yaptığımızı görmediler mi?" (el-Ankebût 29/67) meâlindeki âyetin kapsamına girdiği gibi Hz. Peygamber tarafından da açıkça beyan edilmiştir (Bu-hârî, "Cenâ'iz", 77, "İlim", 39, "Şayd", 9-10, "Büyû", 28; Müslim, "Hac", 445-447). Yakacak ve kabir örtüsü olarak yaygın bir şekilde kullanıldığı için izhir bitkisi Resûl-i Ekrem tarafından bu hükmün

dışında tutulmuştur. Mâlikîler sinameki otu, misvak ve baston yapımında kullanılan ağaçlar gibi günlük hayatta ihtiyaç duyulan bitkileri bu istisnaya dahil ederken Şâfiîler'in çoğunluğu, Hanbelîler'den Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve Ebû'l-Hattâb el-Kelvezânî dikenli zararlı bitkileri de aynı gruba sokmuşlardır. Harem'in kurumuş otlarından faydalanılması Hanefî, Şâfiî ve Hanbelîler tarafından câiz görülürken Mâlikî mezhebinde helâl sayılmamıştır.

Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine göre Harem bölgesindeki otların ve kendiliğinden yetişen ağaçların kesilmesi mutlaka fidyeyi gerektirmekteyse de tazminatın miktarı ve şekli ihtilâfıdır. Mâlikîler ise herhangi bir ceza gerekmezdirler. İnsanlar tarafından dikilen bitkiler ve ağaçların koparılması ya da sökülmesinin herhangi bir mahzuru olmadığına ittifak bulunmakla birlikte Şâfiî mezhebindeki bir görüşe göre ağaçlar tabii yeşillik sayılarak bu hükümden istisna edilmiştir.

Harem alanındaki bitkilerle ilgili yaklaşım farklılığı, Harem dahilindeki hayvanların otlatılması hususuna da yansımaktadır. Mâlikîler, Şâfiîler ve bir rivayette Hanbelîler ile Hanefîler'den Ebû Yûsuf'a göre Harem'e getirilen kurbanlıkların çokluğu dolayısıyla şiddetle ihtiyaç duyulan otlardan faydalanılmasında bir sakınca yoktur. Ebû Hanîfe, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ve bir rivayete göre Hanbelî fakihleri, Harem yeşilliğini bizzat koparmakla üzerine hayvanları sürmek arasında fark görmeyerek her ikisini de haram saymışlardır. Çünkü hayvanlardan sahipleri sorumludur. Bu mesele tıpkı avlanmaya benzemektedir; avı bizzat vurmak da av köpeğine yakalatmak da haramdır. Otun biçilerek hayvanlara verilmesi ise Şâfiîler'in dışındaki bütün mezheplerde câiz görülmemiştir. Şâfiîler arasında da bu görüşü paylaşanlar vardır.

Taş, toprak ve topraktan yapılan nesnelerin Harem sınırları dışına çıkarılmasını Şâfiîler'in çoğunluğu haram, Hanbelîler ve Râfiî gibi bazı Şâfiîler mekruh, Hanefîler -Hz. Ömer ve İbn Abbas'tan naklen- mubah saymışlardır. Şâfiîler'e göre bu maddeler dışarı çıkarılmaları halinde mutlaka Harem'e iade edilmelidir. Bazı âlimlere göre Hil'den Harem'e taş ve toprak taşımak da mekruhtur. Harem'de yetişen ürünlerin ve Zemzem suyunun dışarı çıkarılması ise ittifakla câizdir.

Harem bölgesinde avlanma yasağı ve tabii bitki örtüsünün korunması ilkesi,

bir taraftan insanları içinde buldukları mânevî ortama uyum göstermeye, beşerî zaaf ve kayıtsızlıklardan uzaklaşarak bu ortamın feyiz ve bereketinden mümkün olduğu ölçüde faydalanmaya hazırlayıcı bir tedbir olarak, diğer taraftan bölgedeki tabii güzelliği ve dengeyi, bilhassa hac mevsiminde dünyanın çeşitli yörelerinden gelen farklı kültürlerle sahip yoğun nüfusun tahribinden korumak ve bu alışkanlığı ülkelerine döndüklerinde de devam ettirmelerini sağlamak gayesiyle açıklanmalıdır. Harem bölgesindeki taş ve toprağın bölge dışına çıkarılması yasağı da bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Harem'deki evlerin satılması veya kiraya verilmesi, Hanefî mezhebine ve Ahmed b. Hanbelî'den gelen bir rivayete göre câiz değildir. İbn Abbas, Saîd b. Cübeyr ve Katâde b. Diâme, "Yerli ve taşralı bütün insanlara eşit kıldığımız Mescid-i Harâm'dan onları alıkoymaya kalkanlar -şunu bilmelidirler ki- kim orada zulümle haktan sapmak isterse ona acı azaptan tattırırız" (el-Hac 22/25) meâlindeki âyetin, Mekke'nin yerlileriyle dışarıdan gelenler arasında ikamet hakkı bakımından eşitlik bulunduğu işaret ettiği görüşündedirler (İbnü'l-Cevzî, V, 420). Ayrıca Hz. Peygamber, "Mekke harem kılınmıştır; evlerinin satışı haram, meskenlerinin ücreti haramdır" (Dârekutnî, III, 57) hadisiyle bu konuyu açık bir şekilde hükme bağlamıştır. Şâfiîler ise Mekke'deki evler üzerinde sahiplerinin diledikleri gibi tasarrufta bulunmasını câiz saymışlardır. Çünkü Medine'ye hicret edenlerden "yurtlarından uzaklaştırılan fakir muhacirler" (el-Haşr 59/8) şeklinde söz eden âyet, Mekke'de bıraktıkları evleri dolaylı olarak kendilerine nisbet etmiştir. Ayrıca Mekke'nin fethi gününde Resûl-i Ekrem'in, "Kim Ebû Süfyân'ın evine girerse güvencedir" (Müslim, "Cihâd", 84) meâlindeki hadisinde evin Ebû Süfyân'a nisbet edilmesi bu görüşü desteklemektedir. Ahmed b. Hanbelî ve Ebû Hanîfe'nin de aynı fikirde olduğunu gösteren rivayetler bulunmaktadır. Mâlikî mezhebinde meşhur olan rivayete göre ne kiraya vermek ne de satmak câizdir. İbn Rüşd'ün en meşhur ve mutemmed saydığı ve "müftâ-bih" olduğunu söylediği bir başka rivayete göre ise bu işlemler câizdir. Bu mezhepteki diğer bir görüşe göre mekruh, dördüncü bir görüşe göre; yalnızca insanların buradaki meskenlere duydukları ihtiyacı arttıran hac ve umre mevsimlerinde mekruhtur. Bu son görüş, Ebû Hanîfe ve Mu-

hammed b. Hasan eş-Şeybânî gibi bazı imamlardan da nakledilmektedir. Mekke'deki evlerin satılmasını ve kiraya verilmesini uygun görmeyen fakihlerin, hac ve umre mevsiminde Harem'deki evlerin ve diğer hizmet imkânlarının sadece ticarî bir kazanç vasıtası yapıp ziyaretçilerin mağdur edilmesini ve bu ibadetlerin ifasının zorlaştığı bir ortamın oluşmasını doğru bulmadıkları, hac ve umre ibadetinin kolaylık ve güven içinde ifasına imkân hazırlamak istedikleri anlaşılmaktadır. Bazı fakihlerin bu konudaki yasağı hac ve umre mevsimiyle sınırlı tutmasının anlamı da budur. Mekke'deki evlerin satılmasını ve kiraya verilmesini câiz gören fakihler ise özel mülkiyet hakkına ilişkin genel ilkelerden hareket etmiş ve Harem bölgesinde mülkü olan şahısların hac ve umre dolayısıyla ayrı bir gelir elde etmesinde sakınca görmemiş olmalıydılar.

Harem'deki buluntu eşyanın (lukata) hükmünde de fakihler arasında görüş ayrılığı vardır. Cumhura göre bu konuda Harem'in içiyle dışı arasında fark yoktur; sahiplenmek niyetiyle olmaksızın bütün eşyanın bulunduğu yerden alınması câizdir. Şâfiî mezhebindeki sahih görüşe, Ahmed b. Hanbel'den gelen bir rivayete ve Mâlikîler'den Bâcî, İbn Rüşd ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'ye göre Harem'deki buluntu eşya, üzerinden ne kadar süre geçerse geçsin bulanın malı olamaz; sahibi çıkıncaya kadar muhafaza edilir. Çünkü Hz. Peygamber'in bu konudaki hükmü açıktır (Buhârî, "Luğa'ta", 7; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 89; Nesâî, "Menâsik", 120). Buluntu eşyanın sahibinin veya vekilinin hac, umre ve ticaret gibi vesilelerle ileriki bir tarihte çıkıp gelmesi muhtemeldir.

Harem'in hususiyetlerinden biri de orada işlenen sevap ve günahların karşılığının kat kat görüleceğidir. Birçok hadis mecmuasında yer alan bir hadiste, Mescid-i Nebevî'de kılınan namazın Mescid-i Harâm hariç diğer yerlerde kılınan namazlardan bin kat daha faziletli olduğu haber verilirken (Buhârî, "Fazlü's-şalât", 1; Müslim "Hac", 505-510; İbn Mâce, "İkâme", 195; "Tirmizî", Şalât, 126; Nesâî, "Mesâcid", 4,7), bazı hadislerde Mescid-i Harâm'da kılınan namazın Mescid-i Nebevî'de kılınandan daha faziletli kabul edildiği (*Müsned*, II, 29; Heysemî, IV, 7), bazılarındaki ise bu faziletin yüz (*Müsned*, IV, 5; Heysemî, IV, 4) veya bin (Heysemî, IV, 6) katına kadar çıktığı ifade edilmiştir. Bir başka hadiste de Mescid-i Harâm'daki namazın başka mescidlerde kılınandan yüz bin defa daha faziletli olduğu belir-

tilmiştir (İbn Mâce, "İkâme", 195; Heysemî, IV, 7). Bu konuda rivayet edilen bazı hadislerde Mescid-i Aksâ fazilet bakımından üçüncü sırada gösterilmiştir (Heysemî, IV, 3-8). Bütün mescidlerin, hatta bütün yeryüzünün Allah'a ibadet için mekân oluşturduğu bilinmekle birlikte Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ'da namaz kılmanın ferdi-derunî hayat açısından ayrı bir önem taşıdığı şüphesizdir. Konuyla ilgili hadislerin bütününden, bu üç mescid arasında sevap bakımından sıralamanın bu şekilde olduğu anlaşılmakla birlikte zikredilen rakamların farklılığı bunların sembolik bir anlam taşıdığını düşündürmektedir.

İbn Mes'ûd, İbn Abbas, Mücâhid ve Ahmed b. Hanbel gibi fakihler, Harem sınırları içinde işlenen günahların da katlanarak cezalandırılacağını söylemişlerdir. Hatta İbn Abbas, Mekke'yi terk edip Tâif'e yerleşmesine gerekçe olarak bunu göstermiştir. Ancak Takıyyüddin el-Fâsî'ye göre doğru olan görüş, Harem'de işlenen günahın ceza bakımından diğer yerlerde işlenenden farkının bulunmadığıdır. Bu fikri savunanlara göre âhirette kötülüklerin kendi dengiyle cezalandırılacağını bildiren âyet (el-En'âm 6/160) Harem'i de kapsamaktadır. Harem'de kötülük yapmaya yeltenen kimse bu teşebbüsünü gerçekleştirmezse bile günah işlemiş sayılır. Halbuki diğer bölgeler için hüküm böyle değildir. Abdullah b. Mes'ûd, Hac süresinin 25. âyetini tefsir ederken Harem'in bu hususiyetini vurgulamaktadır (*Müsned*, I, 428; VI, 351; Fâsî, s. 109-110). Aynı noktadan hareketle bazı fakihler, Hz. Ömer'in Harem'de adam öldüren bir kişinin ödeyeceği diyeti üçte bir oranında arttırdığına dair rivayeti de (Beyhakî, VIII, 71; İbn Kudâme, VII, 772) delil gösterecek Harem'de işlenen cinayet için ödenecek diyetin ağırlaştırılması gerektiğini söylemektedirler.

Mekkeliler'in temettu' ve kırân haccı yapamayacakları, sadece ifrad haccına niyetlenebilecekleri hususunda görüş birliği bulunmaktadır. Ancak konuyla ilgili âyette geçen "Mescid-i Harâm civarında oturanlar" ifadesinde (el-Bakara 2/196) kastedilen bölgenin sınırlarının belirlenmesinde görüş ayrılığı bulunduğu için Harem'in Mekke dışındaki yerlerinde yaşayanların bu hükme dahil olup olmadığı meselesinde ihtilâf mevcuttur.

Hedy kurbanının Harem'de kesilmesinin şart olduğunda görüş birliği vardır. Çünkü bu konudaki naslar sarihdir (bk. el-Bakara 2/196; el-Mâide 5/95; el-Hac

22/33). Hanefî, Mâlikî ve kuvvetli bir görüşe göre Şâfiî mezhepleri, rahatsızlığı sebebiyle başını tıraş etmek zorunda kalan kimsenin fide olarak kesmesi gereken kurbanın da (el-Bakara 2/196) Harem dahilinde kesilmesini gerekli görmüşlerdir. Ahmed b. Hanbel'den de bu yönde bir görüş rivayet edilmektedir. Kurban kesmek yerine sadaka vermeyi tercih edenler sadakalarını Harem dahilindeki fakirlere vermelidirler. Fidyeye orucu her yerde tutulabilir. İhsârlı bir kimsenin hedy kurbanını nerede keseceği konusunda da ihtilâf bulunmaktadır; Şâfiî ve Hanbelî mezhepleri ihşârın vuku bulunduğu yerde kesilmesini câiz görürken Hanefî mezhebi Harem'de kesilmesini şart koşturmaktadır (bk. İHŞÂR).

Medine Haremi. Hanefî mezhebine göre Medine-i Münevver'e'nin özel hükümler gerektiren bir haremi yoktur. Nitekim Hz. Peygamber, yavru kuşla oynarken gördüğü bir çocuğu bundan menetmemiştir (*Müsned*, III, 115, 119; Buhârî, "Edeb", 81, 112; Müslim, "Edeb", 30; İbn Mâce, "Edeb", 24). Eğer Medine'nin haremi olsaydı bu harem sınırları içinde avlanmak yasaklanırdı, Resûl-i Ekrem de o kuşun alıkonulmasına izin vermezdi (Tahâvî, IV, 195). Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine göre ise Medine'nin de Mekke gibi belli sınırları ve özel hükümleri olan bir haremi vardır. Çünkü Hz. Peygamber, "İbrâhim Mekke'yi haram kıldığı gibi ben de Medine'yi haram kıldım" demiştir (Müslim, "Hac", 454). Buna göre Medine Haremi'nde de ağaçların kesilmesi ve av hayvanlarının avlanması haramdır (Müslim, "Hac", 457). Ancak Hanefî fakihî Tahâvî, Resûl-i Ekrem'in, "Onlar Medine'nin süsüdür" diyerek kalelerin yıkılmasını yasaklamasına benzettiği söz konusu hadisi Medine'nin haremi olduğuna delil saymayıp sadece şehrin tabii güzelliğinin korunmasını amaçlayan bir ifade olarak görmüştür (*Şerhu Me'âni'l-âşâr*, IV, 193-194).

Varlığını kabul edenlere göre Medine Haremi'nin sınırları güneydeki Ayr'dan kuzeydeki Küçük Sevr'e kadar uzanmaktadır (Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Medîne", I; Müslim, "Hac", 467), buna göre Uhud dağı Harem dahilinde kalmaktadır. Doğu ve batı yönlerindeki sınırları ise harre (lâbe) diye anılan iki kara taşlık mevkidir (Müslim, "Hac", 456). Bunlardan doğudaki Harretü Vâkım, batıdaki ise Harretülvebre diye anılır. Böylece Medine Haremi, yarıçapı yaklaşık 22 km. olan bir daireden ibarettir.

Eski Mekke-Tâif yolu üzerinde Suud b. Abdülâziz tarafından 1377 (1957-58) yılında yaptırılan alemler

Medine Haremi'nin Mekke Haremi'nden farklılık arzeden başlıca hükümleri şunlardır: Bütün fakihlere göre Medine'ye ihramla girilmesi şart olmadığı gibi lüzumu halinde geçici bir süre için gayri müslimlerin girişine izin verilmesi de câizdir. Medine Haremi'ne has bir ibadet veya kurban yoktur. Medine Haremi'nin ağaçlarını ihtiyaç duyulan eşyanın yapımında kullanmak (Buhûti, II, 474), otunu da hayvanlara yedirmek câizdir (Ebû Dâvûd, "Hac", 99). Ulemânın çoğunluğuna göre ağacını kesmenin, otunu yolmanın ve hayvanını avlamanın da herhangî bir cezası yoktur. Şâfiî'nin eski görüşü ile Ahmed b. Hanbel'den gelen bir rivayete göre ise bunlara ceza uygulanır. Medine Haremi dışında avlanan kimse'nin avını harem alanına sokmasında bir sakınca görülmemiştir. Ancak Mâlikîler'e göre bu ruhsat sadece Medineli avcılar için geçerlidir. Mescid-i Nebevi'de kılınan namaz, Mescid-i Harâm hariç diğer mes-cidlerde kılınarlardan daha faziletli sayılmıştır (yk. bk.).

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "kds" md.; *Lisânü'l-Arab*, "hrm" md.; Feyyûmî, *el-Mişbâhu'l-münir*, "hrm" md.; *el-Muvaṭṭa'*, "Kuble", 9; *Müsned*, I, 119, 253, 257, 428; II, 29; III, 115, 119, 199; IV, 5; VI, 164, 351; Dârimî, "Büyüç", 60; Buhârî, "Şayd", 9-10, 18, "Cihâd", 169, "Fazlü's-şalât", 1, "Cenâ'iz", 77, "İlim", 39, "Büyüç", 28, "Luḳaṭa", 7, "Mescidü Mekke", 1, 6, "Edeb", 81, 112, "Fezâ'ilü'l-Medîne", 1; Müslim, "Hac", 71-73, 226-227, 415, 445-447, 450, 454, 456, 457, 467, 505-510, "Cihâd", 84, "Edeb", 30; İbn Mâce, "Menâsik", 103, "İkâme", 195, "Edeb", 24; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 117, "Menâsik", 89, 99; Tirmizî, "Cihâd", 18, "Hac", 1, 21, 99, "Mevâkit", 126, "Şalât", 126; Nesâî, "Menâsik", 110-120, "Mesâcid", 4, 7, 10; Ezrakî, *Aḥbâru Mekke* (Melhas), II, 121-138, 140-146, 148-151, 309-310; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VI, 110; XVI, 110; Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-lâşâr* (nşr. M. Zührî en-Neccâr), Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb), IV, 193-195; Cessâs, *Aḥkâmü'l-Kur'ân*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî), III, 88-89; Dârekutnî, *es-Sünen* (nşr. Abdullâh Hâşim el-Medenî), Medine 1966, III, 57; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kubrâ*, V, 197; VIII, 71; Mâverdî,

el-Aḥkâmü's-sultâniyye, s. 278, 287, 289-291; Kâsânî, *Bedâ'î*, II, 164; VI, 202; İbn Rüşd, *Bedâyetü'l-müctehid*, [baskı yeri yok] 1405/1985 (Dârü'l-Ma'rîfe), I, 325, 332-333, 358-365, 378; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, Beyrut 1404/1984, III, 57; V, 420; İbn Kudâme, *el-Muḡnî* (Herrâs), III, 262, 344-345, 350-355; VII, 772; VIII, 529-531; IX, 15; Kurtubî, *el-Câmi*, VIII, 103-107; XIII, 363; Nevevî, *Şerhu Müslim*, IX, 124; a.mlf., *el-Mecmû*, VII, 15-20, 307, 311, 326, 427, 451, 471, 479, 482; Zerkeşî, *İ'lâmü's-sâcid bi-aḥkâmi'l-mesâcid* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Merâgî), Kahire 1982, s. 63-65, 85, 115-129; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, IV, 3-8; Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, Kahire, ts. (Dârü'l-İhyâi'l-kütübî'l-Arabiyey), s. 551-552; Fâsî, *Şifâ'ü'l-garâm* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1405/1985, s. 85-134; Buhûti, *Keşşâfü'l-ḳinâ*, II, 402-403, 468-475; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, II, 154-155, 156, 198, 212, 217, 253; Gümüşhânevî, *Câmi'u'l-menâsik 'alâ aḥseni'l-mesâlik*, İstanbul 1289, s. 62-72, 216, 227, 297-326, 378-396; M. Ali b. Hüseyin el-Mekkî, *Teḥzîbü'l-Furûḳ* (Karañî, *el-Furûḳ* içinde), Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb), IV, 11; Zühayfî, *el-Fikhü'l-İslâmî*, III, 318-344, 582-583; Salâh A'zam, *Ḳaḍiyyetü'l-Haremeyni's-şerifeyn*, Kahire 1410/1990, s. 17-32, 41-56, 59-81, 86-139; Abdullâh b. Abdurrahman b. Cäsir, *Müfîdü'l-enâm ve'nürü'z-zalâm fi tahri'ri'l-aḥkâm li-ḥacci Beytillâhi'l-Harâm*, Riyad 1412/1992, s. 196-211, 217-226; M. Eliade, *Patterns in Comparative Religion*, London 1993, s. 1-38; a.mlf. - L. E. Sullivan, "Hierophany", *ER*, VI, 313-317; İbn Deḥş, *el-Haremü'l-Mekkiyyü's-şerif ve'l-a'lâmü'l-muḥita bih*, Mekke 1415/1995; S. Coleman v.dğr., *Pilgrimage*, London 1995, s. 43; Salâh Abdülcâbir İsâ, "Rü'ye coğrafiyye li'l-eb'âdi'l-mekâniyye fi a'mâli menâsiki'l-ḥac", *ed-Dâre*, sy. 1, Riyad 1985, s. 12-13, 19-26; J. G. Davies, "Architecture", *ER*, I, 382; B. A. Levine, "Biblical Temple", a.e., II, 213-215; G. D. Alles, "Sanctuary", a.e., XIII, 59; S. Safrai, "Pilgrimage", *EJd.*, XIII, 512; a.mlf., "Temple", a.e., XV, 972; T. Davidson, "Places", *ERE*, X, 50-52; M. Greenberg, "City of Refuge", *IDB*, I, 638, 639; J. A. Wharton, "Refuge", a.e., IV, 24; D. Sperling, "Navel of the Earth", a.e.: *Suppl.*, s. 621, 623; "Âfâki", *MuF*, I, 95-96; "İhrâm", a.e., II, 128-195; "İşâr", a.e., II, 210-211; "A'lâmü'l-harem", a.e., V, 258-260; "Harem", a.e., XVII, 184-205; "Hill", a.e., XVIII, 103-104; "Ribâ", a.e., XXII, 80-82; "Şayd", a.e., XXVIII, 113-152; Harmid Döndüren, "Âfâki", *DIA*, I, 397-398; Ahmet Özel, "Alem", a.e., II, 356-357.

HAREM

(الحرم)

Ev, konak ve saraylarda kadınlara ayrılan bölüm.

Aslı Akkadca "örtmek, gizlemek, başkalarından esirgemek; ayırmak, tecrit etmek" mânalarındaki haramu(m) olan (Soden, I, 323) harem kelimesi Arapça'da "korunan, mukaddes ve muhterem olan şey veya yer" anlamına gelir. Ev, konak ve saraylarda genellikle iç avluya bakacak şekilde planlanan, kadınların yabancı erkeklerle karşılaşmadan rahatça günlük hayatlarını sürdürdükleri bölümlere harem adı verilir. Saygısız davranışların menedildiği, daha çok ibadet amacıyla gidilen Mekke, Medine, Kudüs ve Hâlîl şehirleriyle buralardaki kutsal mekânlara da harem denilir; kelime aynı zamanda "zevce" anlamını da taşımaktadır.

İslâm Öncesi Dönemde Harem. Evlerde kadınlara mahsus bir kısmın bulunması eski bir gelenektir. Antik Batı'da, evlerin arka tarafında erkeklerin dairesinden ayrı olarak Grekler'in gynaikeion, Romalılar'ın gynaeceum (kadınlara ait) dedikleri bir bölüm bulunuyordu. Eski Ahid'deki bazı ifadeler de hanım ve câriyelere ayrı bölüm veya çadırların tahsis edildiğini göstermektedir (Tekvîn, 18/10; 31/33). Gerek Kitâb-ı Mukaddes'te gerekse Kur'an'da çirkin bakışlar hoş görülmemiştir. Tevrat'ın on emrinden biri komşunun karısına ve câriyesine tamah etmemekle ilgilidir (Çıkış, 20/17). Yeni Ahid'de, kendisiyle nikâh akdi bulunmayan bir kadına şehvetle bakma, onunla gönülden zina etme şeklinde tanımlanır ve böyle bir günahı işlemektense gözlerin çıkarılıp atılması yeğ tutulur (Matta, 5/27-30).

Hükümdarların resmî görevleri yanında günlük hayatlarını sürdürdükleri saraylarda da kadınlara mahsus kısımlar bulunuyordu. Bir Sumer tabletinde geçen, kısır kadının gönderildiği "kadınlar evi" muhtemelen bir haremi ifade etmektedir (Kramer, s. 91). İnanna-İştâr kültünün hâkim olduğu Sumerler'de "kutsal fahişeler" (bk. FÜHUŞ) kaldığı bir haremden de söz edilir (a.g.e., s. 254). Yeni Assur dönemi saraylarında ise hükümdar dairesinin bir kısmını, "şa reşi" denilen hadım ağasının sorumluluğundaki harem dairesi oluşturuyordu. Hz. Süleyman'ın sarayında da son derece büyük bir harem dairesinin olması gerekir. Zira Eski Ahid'e göre onun, her biri kral kızı olan yedi yüz karısı ve üç yüz cariyesi